

этнической интерпретации. В целом присоединяясь к точке зрения Д. Т. Березовца по вопросу о датировке этих памятников VII—VIII вв. н. э. и считая их принадлежащими северянскому племенному союзу, автор обращает внимание на факт существования аналогичных памятников в Киевском Поднепровье, обнаруженных в последнее время. Относительно более поздняя датировка этих поселений (конец VII — начало IX вв. н. э.) дает возможность предполагать определенное перемещение какой-то части левобережного населения на правобережье Днепра в третьей четверти I тысячелетия н. э.

В. В. АУЛІХ

Про вивчення слов'янорусської кераміки

Термін «кераміка» в широкому розумінні означає вироби з природних глин або їх суміші з мінеральними домішками, випалені до каменеподібного стану. Цим терміном називають багато різноманітних виробів, починаючи від будівельних матеріалів до тонких мистецьких творів — художнього посуду та невеликої скульптури.

Вироби з випаленої глини досить крихкі, легко б'ються, зате добре зберігаються в ґрунті. Саме тому вони, в цілому і фрагментованому стані, становлять основну масу знахідок у культурних шарах більшості археологічних пам'яток. Зокрема, багатий асортимент кераміки властивий слов'янським пам'яткам ранньофеодального періоду. Тут є кухонний і столовий посуд, спеціалізовані посудини для будівельних (голосники) і виробничих цілей (тигельки), ливарні формочки і сопла, пряслиця для веретен, тягарці й грузила для сітей, світильники, іграшки, предмети культу, цегла-плінфа, а також плитки для облицювання стінок і викладання долівок монументальних споруд. Найчастіше трапляються цілі й фрагментовані вироби кухонного та столового призначення. Проблематиці їх дослідження, головним чином, й присвячена ця стаття.

Незважаючи на гостру потребу, таким дослідженням приділяється поки що мало уваги. Найбільш численними є різні за своїм характером статті про керамічні матеріали окремих пам'яток. Натомість зовсім відсутні зведені праці про кераміку тих чи інших земель давньої Русі, не говорячи вже про монографії, які були б присвячені давньоруській кераміці взагалі, в усій багатогранності й різноманітності її проявів. Від виходу в світ (у 1948 р.) фундаментальної праці Б. О. Рибаківа про давньоруське ремесло, де чимало місця відведено підсумкам і осмисленню відомостей про керамічне виробництво східних слов'ян¹, у вітчизняній археологічній літературі не з'явилося жодної монографії чи навіть докладної статті, в якій у широкому плані були б порушені питання розвитку східнослов'янської кераміки на основі найновіших матеріалів розкопок. Певні аспекти розвитку давньоруської гончарної техніки розглянуто в ряді статей О. О. Бобринського². Крім того, коротку характеристику керамічного матеріалу знаходимо майже в усіх дослідженнях, присвячених давньоруським пам'яткам — Києву, Гродно, Рязані, Воїню, Родні, Колодяжину, Пліснеську, Дорогичину³ та ін. Детальніше опрацьована кераміка Новгород, Таманського городища, Червеної, Галича⁴, а також Старої Ладоги, для інтерпретації якої Я. В. Станкевич використала дуже цікаві етнографічні паралелі⁵. Останнім часом опублікована серйозна праця про кераміку Москви⁶. Однак її автор, хоч і охоплює широкий хронологічний період, основну увагу приділяє пізньофеодальному часу. Спорадично з'являються на сторінках журналів також невеликі статті з аналізом керамічного матеріалу окремих пам'яток або його груп в межах певної території⁷.

Як видно з цього короткого схематичного переліку, за останні 25 років нагромаджено чимало нових фактів, у зв'язку з чим назріла не-

обхідність нових узагальнень. Але справа в тому, що всі ці видання дуже різні за характером порушуваних питань і хронологічними рамками, за способом викладу. Крім того, термінологічна неузгодженість та скупість ілюстративного матеріалу в деяких публікаціях створюють значні труднощі при опрацюванні кераміки давньоруського часу.

У нашій статті розглядається проблематика дослідження слов'яно-руської кераміки кінця VII—VIII ст. В соціально-економічному плані це період остаточного розкладу первіснообщинних відносин і становлення та розвитку феодальних відносин, тобто феодальний і ранньо-феодальний період історії давньоруського суспільства. Нагадаємо, що нижньою хронологічною межею епохи феодалізму в східних слов'ян В. І. Ленін вважав IX ст. н. е.⁸

Становлення нової економічної формації й даліше визначення рис класового суспільства було ґрунтом для ряду похідних явищ, серед яких на перший план висувається виникнення великих феодальних держав. На східнослов'янському ґрунті завершення процесу консолідації племен у союзи привело до їх політичного об'єднання в рамках єдиної могутньої держави східних слов'ян — Київської Русі і до формування давньоруської народності.

Згодом нові виробничі відносини зумовлюють даліше піднесення продуктивних сил. Зокрема, спостерігається швидкий розвиток ремесла, відокремлення нових його галузей, зростання міст. Розвиток виробництва, в основі якого лежав натуральний характер господарства, неминуче вів до феодальної роздробленості. Посилення місцевої знаті й економічне зміцнення міст призводило, в свою чергу, до їх політико-адміністративного відокремлення.

В результаті постійно зростаючої експлуатації залежного населення у XI—XII ст. відбувалося загострення класової боротьби, що стало поштовхом для створення сильних органів державної влади, здатних до ефективного придушення будь-яких проявів соціального протесту.

Татаро-монгольська навала відчутно зруйнувала економіку давньої Русі, спричинилася до значного політичного послаблення країни. У середині XIV ст. частина західноруських земель була загарбана феодальними володарями Польщі та Литви і відірвана від решти руських територій, втративши на довгі століття свою політичну незалежність.

Загальна тенденція у розвитку продуктивних сил знайшла вираз у розквіті гончарного виробництва. У VII ст. воно було ще домашнім промислом і базувалося на примітивній ліпній техніці. Протягом всього давньоруського періоду гончарство зазнало величезної еволюції, яка полягає, головним чином, у засвоєнні й удосконаленні кружальної техніки виготовлення посуду, що, в свою чергу, сприяло виділенню цього виробництва в окрему спеціалізовану галузь ремесла, зокрема в місті. У сільській місцевості ще довгий час поряд з ремісничою продукцією існувало примітивне гончарство у формі підсобного домашнього промислу⁹.

Коротко зупинимось на загальній характеристиці джерельної бази для вивчення слов'яно-руської кераміки. Писемні джерела майже не згадують про неї. Уривчасті свідчення давньоруських літописів про «скульники» є надто загальними, позбавленими матеріалу для якихось висновків чи узагальнень. Основною базою залишаються археологічні джерела, які дають надійну інформацію про техніку гончарного виробництва та його остаточний результат — керамічну продукцію у всіх її різновидах, розкривають еволюцію цієї галузі ремесла у часі й просторі. Проте вони майже не містять даних для аналізу таких явищ, як суспільні форми організації праці, юридичне становище гончарів, збут продукції тощо. Виняток становлять гончарські клейма, які й досі викликають жваву дискусію і заслуговують більш детального обговорення.

Важливим є питання про методи досліджень кераміки. В останні роки широко використовуються в цій галузі методи, запозичені з різних точних і природничих наук¹⁰, і особливо застосовувані в лабораторіях сучасних керамічних підприємств. Однак для вивчення кераміки таким шляхом потрібне лабораторне обладнання і спеціальні технічні знання. Найдоступніший з нових методів опрацювання керамічного матеріалу — статистичний — вимагає спеціальних критеріїв його добору у польових умовах і не може успішно застосовуватися до старих колекцій, укомплектованих традиційним способом. А найчастіше саме такі збірки є у розпорядженні сучасного дослідника.

Оскільки в більшості археологічних установ відсутні відповідні лабораторії, де для вивчення технології виробництва посуду можна було б застосувати фізико-хімічні методи, то дослідження слов'яноруської кераміки на даному етапі доводиться вести традиційним способом, широко залучаючи дані порівняльно-типологічного аналізу.

Серед проблем, пов'язаних з вивченням гончарства як ремесла, однією з найважливіших є еволюція техніки виробництва. На перше місце висувається широко дискутоване у спеціальній літературі питання про час появи і послідовні етапи розвитку гончарського круга. В наукових працях існує кілька поглядів на історію розвитку кружальної техніки в східних слов'ян. Між іншим, це питання відіграло, в свій час, значну роль у з'ясуванні можливості генетичного зв'язку між носіями черняхівської культури і пізнішим, безперечно, вже слов'янським населенням. Ряд дослідників, на чолі з Б. О. Рибаким¹¹, вважають появу гончарського круга ознакою виділення гончарства як галузі ремесла, хоч початково, можливо, воно мало характер підсобного сезонного виробництва (така форма його, наприклад, збереглась до початку нашого століття у західних районах Білорусії)¹².

З історією появи і дальшими шляхами розвитку гончарського круга пов'язане питання про техніку обточування посуду на примітивному ручному крузі. Деякі дослідники, зокрема І. І. Ляпушкін та Г. І. Смирнова, визначають виготовлені таким способом посудини як ліпні, що не відповідає фактичному стану розвитку гончарної справи. Техніку обточування глибоко й всебічно вивчив на основі етнографічних матеріалів і описав В. Голубович¹³. Важливо встановити момент переходу від обточування до розвинутої досконалої техніки виготовлення посуду на швидкоротаційному ножному крузі. У фахівчій літературі цей перехід ототожнюють з перетворенням «жіночого» гончарства у «чоловіче», коли воно з підсобного сезонного заняття жінок розвинулось у галузь ремесла, яка стала спеціалістю чоловіків-професіоналів. У давній Русі згаданий процес проходив порівняно пізно, і довгий час обидві форми гончарного виробництва існували паралельно, у відсталих районах навіть до недавнього часу.

Цікавий і майже не вивчений розвиток орнаментування слов'яноруського посуду. Загальновідомо, скільки уваги дослідники присвячують вивченню орнаменту кераміки і до яких важливих висновків приходять. Введення кружальної техніки помітно вплинуло на спосіб прикрашування посуду, значно звузило коло декоративних елементів, які звелись, головним чином, до горизонтально розміщених прямих і хвилястих ліній, нанесених гострим одно- або багатозубчастим знаряддям (гребінцем). Рідше трапляється орнамент у вигляді наколів, насічок і, зокрема, відбитків штампиків. Цей тип дуже поширений у синхронних комплексах західнослов'янської території. Але навіть попереднє ознайомлення з цим питанням дає змогу ствердити наявність, з одного боку, спільних для широкої староруської території особливостей, а з другого — вказати на повні локальні риси в оздобленні давньоруського посуду різних районів. Отже, не викликає сумніву перспективність глибшого дослідження в цьому напрямі.

Освоєння нової техніки значно вплинуло й на збагачення асортименту і розвиток керамічних форм. На початковому етапі використання гончарної кружальної техніки різноманітних форм було дуже мало: на крузі виготовлялись майже виключно горщики, а інші вироби — кубки, сковорідки за традицією залишались ліпними. З удосконаленням техніки розширюється асортимент кружальної кераміки і з'являється ряд нових форм. Майже зовсім зникає посуд, виготовлений ручним способом. Подібно до того, як застосування круга вплинуло на характер орнаменту, простежуються аналогічні зміни форм і типів, а також своєрідна стандартизація — поява однотипних виробів, спільних для всієї території давньої Русі. Асортимент керамічного посуду зумовлювався певною мірою і розвитком інших галузей ремесла: глиняні сковорідки зникають, натомість з'являються досконаліші залізни, значно скорочується виробництво глиняних столових мисок, які, мабуть, були замінені мисками, виточеними з дерева.

Порівняльно-типологічний аналіз кераміки є лише одним з методів, що веде до розробки хронології і періодизації цієї важливої, найбільш масової групи матеріалів. Важко переоцінити її значення, адже кераміка здебільшого — це єдиний критерій для визначення культурної і хронологічної належності археологічних пам'яток. Тим часом, питанням періодизації давньоруської кераміки приділено ще мало уваги. На це цілком слушно вказав ще П. О. Раппопорт¹⁴, який відзначив, що існуючий поділ східнослов'янського посуду на ліпний (VIII—IX ст.) та кружальний (X—XIII ст.), у кращому разі з поділом останнього ще на гончарну кераміку (X—XI, XII—XIII ст.), далеко недостатній. Справді, як свідчать результати досліджень останніх років, така схема на сучасному рівні вже не задовольняє, не кажучи навіть про те, що й у загальних рисах вона не може вважатися єдиною для всієї східнослов'янської території. Слід пам'ятати, що темпи розвитку матеріальної культури в залежності від різних внутрішніх і зовнішніх причин могли бути різними в тих чи інших районах давньоруської території. Відповідно до цього й схема періодизації кераміки повинна бути конкретизована не тільки за часом, але й за місцем.

Наступним важливим питанням є всебічне вивчення генезису давньоруських керамічних форм, насамперед встановлення їх зв'язку з посудом попередніх періодів, зокрема з комплексом ліпної слов'янської кераміки VI—VII ст. Це завдання ускладнюється впровадженням кружальної техніки, яка майже повністю змінила весь технологічний процес. Спроба такого пов'язання була зроблена на матеріалах ріпнівського селища (Ріпнів I)¹⁵. Але цей аспект дослідження заслуговує на те, щоб його продовжувати й всебічно поглиблювати.

Не менш серйозною проблемою є вивчення зовнішніх впливів і наявності запозичених форм. З цим найчастіше мають справу дослідники периферичних територій археологічних культур. Так, наприклад, для південно-західних районів давньої Русі важливо простежити можливі впливи високорозвинутих гончарних центрів Північного Подунав'я, а також запозичення певних форм і типів з західнослов'янської території. Наприклад, так званий дорогичинський тип горщиків¹⁶ з циліндричною шийкою виділений Х. Мусянович у Дорогичині. Найімовірніше, він виник під впливом подібної групи посуду із сусідньої мазовецької території. Найчастіше простежити ці явища можна лише за певними елементами, а не формами в цілому. Основні форми керамічних виробів давньоруського періоду дуже стійкі і мають широкий ареал поширення.

Необхідно також враховувати функції конкретних виробів, оскільки існує очевидний зв'язок між формою і навіть способом закінчення та оздоблення поверхні посудин та практичним їх призначенням. Вивчення цієї цікавої проблеми, особливо складне для періоду VII—XIII ст., тому що для інтерпретації призначення керамічних виробів дослідник

змушений користуватися етнографічними аналогіями пізніших історичних періодів, джерельна база яких значно багатша. Прикладом може бути праця Й. Круппе про варшавське гончарство XIV—XV ст., у якій автор широко використав синхронні твори західноєвропейського живопису, графіки й скульптури, де посуд зображено в його практичному, побутовому застосуванні¹⁷. Й. Круппе висловив навіть думку, що саме висновки про практичне призначення конкретних форм повинні лягти в основу систематики керамічного посуду. Щодо існуючого поділу за самою тільки абстрактно взятою формою, то він лише затемнює справжню картину. На думку Й. Круппе, формальні ознаки повинні займати допоміжне, другорядне місце в класифікації кераміки.

Можливо, такий критерій придатний для характеристики пізньофеодальної кераміки. Якщо йдеться про давньоруську, то, на нашу думку, треба зберегти в основі її класифікації традиційний формально-типологічний критерій. Поки що у нас надто мало даних для вивчення конкретних функцій окремих форм чи типів посуду, і тому ми повинні обмежуватися лише більш-менш ймовірними здогадками.

Ще одне коло питань, на яких варто зупинитися, охоплює організацію гончарного виробництва. Проблема «жіночого» і «чоловічого» гончарства, яку пов'язують з переходом до кружальної техніки, тобто з процесом зародження високорозвинутого гончарного ремесла зараз широко дискутується. Самі терміни — «жіноче» і «чоловіче» гончарство — слід, очевидно, вважати умовними. Адже роль жінок і чоловіків у цьому виробництві ще далеко не вивчена. Навіть у пізніший час, зокрема у сільській місцевості, жінка-гончар — не рідкість. Очевидно, ця галузь ремісничої діяльності, подібно до ткацтва і деяких інших домашніх промислів, ніколи не являла собою чисто «чоловічої» сфери.

Характеризуючи співвідношення міського й сільського гончарного ремесла, необхідно брати до уваги не тільки різницю в рівні професійної майстерності, але й різний асортимент виробів обох груп, наприклад, більшу питому вагу парадного столового посуду в продукції міських ремісників. Слід порушити й питання про ринок збуту міських і сільських майстерень. Але для більш-менш ґрунтовних висновків і припущень необхідне глибоке й повне вивчення синхронних пам'яток мікрорайону (наприклад, городища-міста та навколишніх селищ і могильників). Інакше будь-які міркування на цю тему будуть позбавлені конкретного ґрунту. Цікаві є також спроби простежити різницю між сільським ремеслом і гончарством вотчинних майстерень. Панує думка, що ремісники вотчинних майстерень в багатьох випадках не поступалися майстерністю міським колегам. Однак і в цьому плані дослідники висловлюють здебільшого тільки припущення.

Зупинимось на дослідженні знаків на денцях посудин, так званих клейм. Щодо їх інтерпретації висловлено ряд думок. Одні дослідники приписують їм магічне або культове значення¹⁸, інші — вважають знаками майстрів чи майстерень¹⁹. Частина клейм, безсумнівно, є відбитками конструкцій гончарського круга²⁰. Необхідно підкреслити, що в ряді районів вони не мали масового поширення і в колекціях кераміки днища з клеймами становлять незначний відсоток у порівнянні з усіма знайденими клеймами на тій чи іншій пам'ятці.

Можна було б сформулювати ще ряд питань, що становлять певний інтерес, але ми обмежилися вужчим колом проблем, які, на нашу думку, є вузловими. Розробка їх напевно збагатить наші знання про розвиток керамічного виробництва у східних слов'ян, про час виникнення і шляхи розвитку гончарного ремесла. Це, насамперед, допоможе розкрити певні закономірності розвитку ремесла на території давньої Русі. Безперечно, дослідження найближчих років внесуть багато нових матеріалів і спостережень для висвітлення розглянутої тут проблематики.

- ¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 71—76, 163—182, 342—374.
- ² Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг.—СА, 1962, № 3, с. 33—52; Бобринский А. А. К изучению техники древнерусского гончарства.—Вестник МГУ, 1962, № 2, с. 39—54; Бобринский А. А. Гончарные круги Восточной Европы IX—XII вв. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1962.
- ³ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М—Л., 1958, с. 411—444; Воронин Н. Н. Древнее Гродно.—МИА, 1954, № 41, с. 40—42; 58—61, 168—170; Монгайт А. А. Старая Рязань.—МИА, 1955, № 49, с. 108—130; Довженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 81—86; Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. К., 1968, с. 96—104; Юра Р. О. Древний Колодяжин.—АП, 1962, т. 12, с. 110—115; Кучера М. П. Древний Пліснеск.—АП, 1962, т. 12, с. 143—154; Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеска.—Археологія, 1961, т. 12, с. 143—154; Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym Sredniowieczu. Materiały wczesnosredniowieczne, t. 6. Warszawa—Wrocław—Krakow, 1969, s. 137—149.
- ⁴ Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.—Труды Новгородской археологической экспедиции, 1—МИА, 1956, № 55, с. 228—248; Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища.—Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963, с. 5—72; Abramowicz A. Ceramika z Czertyna nad Nuczwa.—Archeologia Polski, t. 4. Warszawa, 1956, с. 228—248; Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.—КСИИМК, 1963, вып. 120, с. 3—14.
- ⁵ Станкевич Я. В. Керамика нижнего слоя Старой Ладоги.—СА, 1950, № 14, с. 187—216; Станкевич Я. В. Классификация керамики древнего культурного слоя Старой Ладоги.—1951, № 15, с. 219—246.
- ⁶ Розенфельдт Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. М., 1968.
- ⁷ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.—В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 174—181.
- ⁸ Ленин В. І. Повне збір. творів, вид. 5, т. 25, с. 225.
- ⁹ Holubowicz W. Garncarstwo wiejskie zachodnich terenow Bialorusi. Torun, 1950, s. 11.
- ¹⁰ Августиник А. И. К вопросу о методике исследования древней керамики.—КСИИМК, 1956, вып. 64, с. 149—156. Godlewski Z. Zastosowanie badan radiologicznych do odtwarzania technologii przedmiotow zabytkowych ceramicznych i metalowych.—Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 10, 1962, N 1—2, s. 159—166; Kociszewski L., Kruppe J. Niektore badania fizyko-chemiczne jako metoda badawcza w studiach nad dziejami produkcji garncarskiej.—Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 10, 1962, N 1—2, s. 166—178.
- ¹¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 76, 165.
- ¹² Holubowicz W. Garnczarstwo wiejskie..., s. 11.
- ¹³ Holecowicz W. Ganczarstwo wiejskie..., s. 144—145.
- ¹⁴ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества XXIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 20—21.
- ¹⁵ Аулик В. В. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл.—В кн.: Дисертаційний збірник. К., 1958, с. 34, 51.
- ¹⁶ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym sredniowieczu, s. 138.
- ¹⁷ Gruppe J. Garocarstwo warszawskie w wiekach XIV—XV. Warszawa—Wrocław—Krakow, 1967, s. 21—22, 105—200.
- ¹⁸ Szymański W. Przyczynek do dyskusji nad zagadnieniem znaków garncarskich na wczesnosredniowiecznej ceramice słowiańskiej.—Archeologia Polski, t. 12, s. 216—233.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 175—182, 363—367.
- ²⁰ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг, с. 33—52.

В. В. АУЛИК

Об изучении славянорусской керамики

Резюме

В статье подчеркивается значение славянорусской керамики как важного исторического источника. Автор рассматривает состояние изученности керамики и намечает пути дальнейшего ее исследования. Особое внимание уделено вопросу о роли и развитии гончарного производства, о влиянии новой техники на форму и орнаментацию керамических изделий. Характеризуются также основные методы изучения этой группы материалов.